

ЖУМАГУЛ КЫЗЫ АЙНУРА

Н.Исанов ат. КГУСТА

МАКАЛДАРДАГЫ КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨРДҮН СЕМАНТИКАСЫ

Макал – бул дидактикалык жанрдагы чыгармалардын бир түрү. Анын табияты эң кыска түзүлүшкө негизделип, өзүнө тексттик ойду батырып турат. Болгондо да, турмуштук тажрыйбалардан иргелип чыккан нуска, насыят, тарбия мүнөзүндөгү омоктуу ойду ныкталган мазмунда берет. А.Дунканаевдин макалдын тексттик өзгөчөлүктөрүн, коммуникативдик мүнөзүн, семантикалык–структуралык түзүлүшүн иликтөөгө алган «Кыргыз макалдарынын тексттик–коммуникативдик өзгөчөлүктөрү» аттуу монографиялык эмгегиндеги: «Макал мазмунундагы айрым сөздөр, сөз айкаштары семантикалык жылыштарга ээ болуп, маанилик катмарланууларды жаратат». «Натыйжада, тилдик бирдиктер макал текстинин логикалуулугун тереңдетүүдө негизги жүктү көтөрүшү, сүйлөмдүн синтаксистик–семантикалык жалпы мазмуну түз жана кыйыр маанилердин айкалышкан негизинде жаралышы, башталыш жана аякталышка ээлиги, бардыгынын органикалык тыгыз байланыштуулугу макалдын семантика–структуралык бүтүндүн өзгөчөлүгүн шарттайт», «Макалдык тексттин өзгөчөлүгү түз жана кыйытма маанилердин жуурулушкан чегиндеги белгилүү бир ойдун бир сүйлөмдүк көлөмгө сыйдырылып берилиши менен

аныкталат». «Пикир алышууда макалдын колдонулушу тарбия, нуска, осуят багытында айтылып, подтексттик ойду камтыгандыктан, угуучудан терең түшүнүүнү талап кылат. Макалдагы камтылган ой адресат тарабынан чечмеленип түшүндүрүлбөстөн, ошол калыбында бүкүлү жеткирилет, ал эми чечмелениши адресаттын кабыл алуусуна жараша анын аң–сезиминде реализацияланат. Макал табиятынын мындай «татаалдыгы» анын сүйлөмдүк гана көлөмдө берилген кыскалыгына, ошол көлөмгө батырылган терең мазмунга, таалим-тарбия, сабак болуучу омоктуу ойго, белгилүү бир нерседен алынган бүтүм-жыйынтыкка, тажрыйбадан келип чыккан эскерткич постулатка, коммуникативдик функциясындагы даяр материал каражат экендигине, семантикалык–структуралык бүтүндүгүнө негизделген» [1. 17-18] деген айрым теориялык ойлоруна кошулбай коюуга болбойт. Ал макал табиятынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө, андагы тилдик бирдиктердин колдонулушуна карата айтылган ойлорун мисалдардын негизинде ынанымдуу далилдеген. Биздин жеке пикирибизде, тилдик бирдиктердин маанилүү жүктү көтөрүшү түздөн-түз көп маанилүү сөздөргө тиешеси бар; түз жана кыйыр маанилердин айкалышкан чеги да дал ошол көп маанилүү сөздөр

менен аныкталат; макалдардын кыскалыгын шарттап турган факторлордун бири да – көп маанилүү сөздөр; макалдагы омоктуу ойдун туюндурулушунун маанилүү бир каражаты да көп маанилүү сөздөргө байланыштуу; макалдардын семантикалык-структуралык бүтүндүк өзгөчөлүгү да белгилүү даражада көп маанилүү сөздөр менен шартталган жана макалдардын логикалык туюндурулушунда да көп маанилүү сөздөрдүн өз орду бар. Бул, албетте, макал тутумундагы көп маанилүү сөздөрдүн аткарган функциясына жараша болот. Муну так жана далилдүү бериш үчүн, бир аз чегинүү жасоого туура келет.

Адатта, кадыресе туюндурулган тексттеги ой көпчүлүк учурда, негизинен, бир канчалаган сүйлөмдөрдөн, абзацтардан уюшулат. Анда ар кыл синтаксистик конструкциялардагы сүйлөмдөр катышып турат: ойдун берилишине, түшүндүрүлүшүнө жараша анын көлөмү макалдарга караганда бир кыйла кең болору белгилүү. Шарттуу түрдө, төмөндөгү текстти мисалга алалы.

Музыка

Музыка адамга оң таасир тийгизип, чарчоодон, алсыздануудан, капалыктан арылтып, ички сезимге кубаныч алып келет. Өтө жагымдуу обон артериялык кан басымын калыбына келтирип, дем алуунун жыштыгы менен пульсун оңдоп, эмгекке жөндөмдүүлүктү күчөтөт.

Бирок өтө узакка, же катуу чыккан музыка адамга терс таасирин тийгизиши

мүмкүн. Өтө катуу коюлган музыканын чуру-чуудан эмне айырмасы бар. Катуу чуу адамдын нерв системасына, кулак кабыл алуусу аркылуу жетет. Чуу болсо адамга чарчоонун белгилерин алып келип, тынчсыздандырып, көңүлүн чөгөрүп, көңүл бөлүүсүн төмөндөтүп, эске тутуу сезимин начарлатат. Катуу чууга, айрыкча, нерв начар жана жүрөк оорулар чыдай алышпайт. Оңой менен уктай албай, уктап кеткенде дагы, улам ойгонуп, жаман түш көрүп, кыйналуу менен таң атырат.

Адам көпчүлүк убагын үйдө өткөргөндүктөн, ошол жерде эс алып, уктап, эртеңки ишке даярданып демөөр алат. Ошондуктан көпчүлүк жашаган жерлерде бири-бирине сый болуп, артыкча чуу жасабай, айрыкча, эл уктаар мезгилден баштап, таң атканча ыр, бийди токтотуп, радио менен телевизорду акырын коюп угуу керек [3.77.]. Кадыресе кара сөз түрүндөгү бул текст 10 сүйлөмдөн түзүлүп, 3 абзацтан турат. Мында музыка жана анын пайда-зияны тууралуу ой кеңеш мүнөзүндө айтылды. Ушул эле ойду адамдын ой билдирүү мүмкүнчүлүгүнө жараша кыскартылган, же кошумчаланып узартылган формаларындагы тексттер катары да жаратууга болот.

Ал эми макалдар болсо, сүйлөмдүк көлөмдө уюшулган кыска текст болуп саналат. Алардын эң кыскасы жалаң сүйлөм түзүлүшүндө уюшулат:

1. **Озунган оодарат.**
2. **Өнөрлүү өлбөйт.**
3. **Эл кулагы – элүү.**
4. **Эр намысы – эл намысы** ж.б., эң көлөмдүүсү үч-төрт жөнөкөй сүйлөмдөрдөн турган бир татаал сүйлөм, же эки-үч татаал сүйлөм

түзүлүшүндө болот: 1. **Ак сооттун жакасы бар, жеңи жок, чын жакшынын ачуусу бар, кеги жок.** 2. **Кечинде күн кызарса, келиниң эркек төрөгөндөй сүйүн, эртең менен күн кызарса, элине жоо тийгендей күйүн** ж.б. Макал менен кадыресе кара сөз түрүндөгү тексттерге атайын токтолуп жатканыбыздын себеби бар. Макал кадыресе кара сөз түрүндөгү тексттерге караганда кыска түзүлүштө уюшулганы менен, андагы камтылган мазмун болот. Ныкталган мазмун, өз кезегинде, подтексттик ойду чагылдырып турат. Орду менен колдонулган кеп кыябында таап айтылган кандай гана макал болбосун, андагы камтылган чулу ойго, маанисине бир угум менен муюй түшөбүз, ага арбалып-тартылабыз, таасирленип кабыл алабыз. Бирок анын маани-маңызын бирин-экин сүйлөм менен кайрадан чечмелеп берүү мүмкүн эмес, тескерисинче, бир качалаган сүйлөмдөр аркылуу (ал өзүнчө текст болуп чыга келет) түшүндүрүшүбүз ыктымал. Макал ошон үчүн тексттик табиятка ээ. Макал тексти гана эмес, жалпы эле текст табияты кандай гана сүйлөмдө уюшулбасын, белгилүү бир функцияны аткарышы; тематикалык, информативдик-маалыматтык маанилерди камтышы; логикалык ирет-биримдикте келип, системалуулукту сакташы жана кайсыл бир максатка багытталган ойду туюндурушу; башталыш менен аякталыш чеги бар семантикалык–структуралык бүтүндүккө ээ болушу; коммуникативдик функцияны аткарышы менен аныкталары белгилүү. А.Дунканаев тексттин мындай чен-белгилери, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү макалга да

түздөн-түз тиешелүү экендигин бир катар факторлор менен аныктай келип, макалдын текст катары таанылышында төмөндөгүдөй белгилерге ээ экендигин көрсөтөт:

- 1) жөнөкөй, же татаал сүйлөмдүк көлөмдө уюшулуп, анда белгилүү бир ойдун камтылып турушу;
- 2) белгилүү бир ойду тундурууда даяр материал болуп колдонулушу;
- 3) коммуникативдик функцияны аткарышы;
- 4) маалымат берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу;
- 5) жыйынтык - бүтүм чыгаруу милдетин аткара алышы;
- 6) белгилүүлүктөрдү жалпылоо мүнөзүнө ээ болушу;
- 7) семантика - структуралык бүтүн бирдик катары каралышы;
- 8) башталыш жана аякталыш чектерден турары;
- 9) көркөм (поэтикалык) ыкмада туюндурулушу;
- 10) логикалык багытта ой калчоону талап кылышы [1. 13].

Макалдар мындай белгилерге ээ болушу менен кадыресе сүйлөмдөрдөн айырмаланып турат. Кадыресе сүйлөм менен макал сүйлөмдөр (Оюбузду ачык жана так бериш үчүн, шарттуу түрдө **кадыресе сүйлөм** жана **макал сүйлөм** деп ажыратып атоого туура келди) түзүлүшү, уюшулушу жагынан окшош, бирок аткарган функциялары боюнча олуттуу айырмачылыктарга ээ. Кадыресе сүйлөм ойду калыптандыруучу милдет аткарган, грамматикалык жактан уюшулган жыйнактуу бир бүтүн бирдик катары каралса, макал сүйлөмдөр ойду калыптандырбайт, ойду түздөн-түз билдирет, болгондо да олуттуу, чулу, маанилүү ойду камтып турат. Бул жагынан ал сүйлөмдүк чектеги каражат

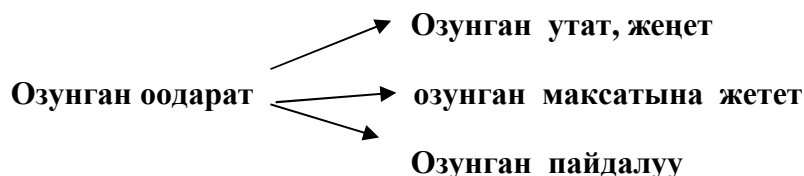
эмес, тексттик түзүлүштөгү ойду туюндурат. Демек, макал – текст. Ушундан улам, макалдын тексттик жүктү көтөрүшүнө байланыштуу андагы подтексттик ойдун камтылышы, акыл-насаат мүнөзүндө айтылышы, таасир күчү ж.б. тууралуу бир катар суроолордун пайда болушу толук мүмкүн. Биз өзүбүздүн иликтөөбүздүн нугуна, багытына ылайык, макал сүйлөмдүк көлөмдө туруп, өзүнө кандайча тексттик ойду сыйдырып турат деген суроого жооп берүүгө туура келет. Бул, баарыдан мурда, макалдагы көп маанилүү сөздөрдүн аткарган функциясына негизделгендей. Арийне, макалдын бул өзгөчөлүгүн бир гана көп маанилүү сөздөрдүн ролу менен чектеп коюу туура эмес. Ошондой болсо да, макалды тексттик даражага көтөрүүдө көп маанилүү сөздөрдүн баса белгилөөчү орду бар.

Көп маанилүү сөздөр кадыресе тексттерде да, макалдарда да ылайыгына жараша колдонула берет. Бирок алардын жанрдык табиятына байланыштуу көп маанилүү сөздөрдүн колдонулуш функциясында олуттуу өзгөчөлүктөрдүн бар экендиги ачык байкалат. Маселен, өйдөдө келтирилген **«Музыка»** текстинин: **«Музыка адамга оң таасирин тийгизип, чарчоодон алсыздануудан, капалыктан арылтып, ички сезимге кубаныч алып келет»** деген биринчи сүйлөмдөгү **тийгизип** лексемасын алалы. «Кыргыз тилинин сөздүгүндө» бул лексеманын **тий** унгусуна келип чыккан 16 маани белгиленген: 1. Урунуу, урулуу, кагылуу. Таяк тийди. 2. Тийгизүү, козгоо. Малга тийгенибиз жок.

3. Катылуу, тийишүү. Тийбегенге тийишпе. 4. Жетүү, карамагына өтүү. Кезек тийди. 5. Жар болуу. Күйөөгө тийди. 6. Кол салуу, тиш салуу. Карышкыр тийди. 7. Бөлүп кетүү, айдап кетүү. Жылкы тийип келди. 8. Чагуу. Сайгак тийди. 9. Ооруга чалдыгуу. Сасык тумоо тийди. 10. Учуроо, жолугуу. Үйгө тие кетели. 11. Козутуу, кыжыры келүү. Жинге тийбе. 12. Кабылтуу, пайдасын, кесепетин тийгизүү. Кереги тиет. 13. Жарык түшүү. Ай тийди. 14. Башын салып же жалап кетүү. Мышык тийип кетти. 15. Жадатуу. Жиниме тийбе. 16. Урушуу, тилдөө. Тилим тийди. Кадыресе текст тутумундагы **тийгизип** лексеманын мааниси булардын ичинен 12-мааниге туура келет: таасирин тийгизип, кесепетин тийгизип. Сүйлөм тутумунда ушул маани туюндурулду, мындан сырткары, кайсы бир маанилери бул маани менен кошо реализацияланган жок, же ушул маани текст тутумунда экинчи бир маанилик жылыштарды пайда кылбады, кошумча маанилик катмарланууларды жаратпады. Натыйжада, кара сөз түрүндөгү тексттерде, негизинен, көп маанилүү сөздөрдүн тиешелүү мааниси гана функцияланат. Ал эми макалдарда болсо абал башка, алардын дидактикалык-жанрдык табиятына байланыштуу андагы көп маанилүү сөздөрдүн милдетин башкача өңүттөн андоого туура келет. Салыштырып көрүү максатында **Озунган оодарат** макалын келтирели. Мындагы **оодарат** лексемасы да – көп маанилүү сөз: 1. Ордуна козгоо, ала салдыруу. **Ташты оодара салды.** 2. Ичин аңтаруу, тинтүү. **Сумкасын оодарды.** 3. Аттан алып

түшүү, эңип түшүрүү. **Аттан оодарып түштү.** 4. Ичин сыртына аңтаруу. **Оодарып тиккен кемсел.** 5. Козгоп аралаштыруу, ордун алмаштыруу, астын үстүн кылуу. **Эт оодарды.** 6. Бирөөгө шылтап салуу. **Мага оодара салды.** **Оозунган оодарат** макалындагы **оодарат** лексемасынын маанисин бөлүнүп көрсөтүлгөн 6 маанинин ушул маанисине дал келет деп конкреттүү түрдө бир маанисин так кесе көрсөтө албайбыз. Бирок макалдагы **оодарат** лексемасы бул көп маанилүү сөздүн 1-2-5 - маанилеринин негизинде келип чыккандыгы, аларга байланыштуулугу байкалып турат. Ошондуктан анын мааниси бир эле учурда 3 мааниге (1-3-5 - маанилерге) шайкеш келерин белгилеп коюшубуз керек. 1-м.: ордунан козгоо, ала салдыруу – **Оозунган ордунан козгойт, Оозунган ала салдырат;** 3-м., оодарып түшүү – **Оозунган оодарып түшөт, Оозунган эңип түшөт;** 5-м.: ордун алмаштыруу, астын үстүн кылуу- **Оозунган ордун алмаштырат, Оозунган астын үстүн кылат.** Демек, макалдагы **оодарат** лексемасынын маанилик теги дал ушул 3 мааниге негизделген. Натыйжада, макал тутумунда бир учурда дал ушул үч маани тең кыйыр түрдө реализацияланып, **оодараттын** макалдык маанисине негиз түздү. Кадыресе текстте бир эле учурда көп

маанилүү сөздөрдүн бир канча маанилеринин аракетке келүүлөрү, негизинен, учурабайт. Муну жогорудагы **тийгизип** көп маанилүү сөзүнүн мисалынан ачык байкоого болот. Экинчи жагдай. Макалдагы көп маанилүү **сөздөрдүн башкы функциясы маанилик катмарланууларды – семантикалык жылышууларды – жараткандыгы менен аныкталат. Мындай маанилик – катмарланууларды – семантикалык жылышууларды – макалдагы лингвопоэтикалык, лингвостилистикалык каражаттар катары баалоого болот. Өз кезегинде, булар макалдагы ошол тилдик бирдиктердин, кубулуштардын логикалык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп шарттап турат. Оозунган оодарат** макалында туюндурулган ой тикеден-тике бир нерсени оодаруу, жыгуу, алып түшүү өңдүү маанилердин шартында жыйынтыкталган жок. Бул маанилер макал мазмунундагы **оодараттын** семантикасына өзөк, негиз болуп, эң башкысы **жеңүү, утуу; максатына жетүү; пайдалуу** маанилеринде жүзөгө ашырылды. **Жеңүү, максатына жетүү, пайдалуу** ушул маанилер **оодарат** лексемасынын маанилик катмарлануулары болуп саналат

Макалдагы белгиленген: утуу, жеңүү; максатына жетүү; пайдалуу маанилеринин өз ара жуурулушу, айкалыш биримдиги, синтези белгилүү бир ойду калыптандырат. Албетте, бул озунган логикалык субъектиси менен синтаксистик катышта болуусу аркылуу жүзөгө ашат. Мындай шартта макал табиятына ылайык подтексттик ойду өркүндөтүп арттыруучу экинчи бир кыйытма маанилер жаралат. Натыйжада, Озунган оодарат макалынан «алдын–ала кыл, озунуп чара көр» деген акыл–насаат мүнөзүндөгү кыйытма маанилер каңкууланып турат. Эгерде бул макалдын синтаксистик-семантикалык жалпы мазмунунан озунган адамдын иш-аракети жеңишти, утушту камсыздарын, максатка жеткизерин ачык туюнсак, ушулардын негизинде келип чыккан кыйытма ойду да логикалык туюм менен сезебиз, кабыл алабыз. Ошентип, макалдын тексттик деңгээлде туюндурулушунун себеби катары, биринчиден, андагы айрым тилдик бирдиктердин семантикалык жылышуу-ларга ээ болушу жана алардын бир эле учурда аракетке келүүлөрүн көрсөтүүгө болот. Мындай учурда көп маанилүү сөздөр өтө активдүү роль ойнойт. Экинчиден, кандай гана макал болбосун, алардын мазмуну тике, өтмө, кыйытма маанилерди билдирген тилдик бирдиктердин айкалышынан турат. Алардын өз ара катыш маанилери түз түшүнүктөрдү гана шарттабай, шексиз түрдө кошумча маанилерди пайдала-нышы экинчи бир мүдөө-максатты көздөп колдонулушу тексттик ойду жаратат.

Адабияттар:

1. Дунканаев А. Кыргыз макалда-рынын тексттик-коммуниативдик өзгөчө-лүктөрү . – Каракол, 2010.
2. Койчуманов Ж., Кадыров Ы. Макал–лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор. – Бишкек, 2012.
3. Миң түркүн кеңештер. – Бишкек, 1993.
4. Ой гүлдөрү. Элдик чыгарма. -Б.: Бийиктик, 2013.
5. Таджиева Г., Курманбаева А.
6. Накыл сөз казынасы: Кыргыз элинин макал-лакап жана учкул сөз түрмөктөрү. – Б.: Бийиктик, 2011.